

ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΗ

του Στεφάνου Κακλαμάνη

Ἑλληνικὲς σπουδὲς καὶ τυπογραφία στὰ χρόνια τοῦ Οὐμανισμοῦ

Ἡ συμβολὴ τῶν Κρητικῶν

Δύο ἱστορικὰ γεγονότα φαίνεται νὰ ὀριοθετοῦν τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος στὴν Κρήτη: ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1363-1365, μὲ τὴν ὁποῖαν οἱ βενετοὶ φεουδάρχες καὶ οἱ κρητικοὶ ἄρχοντες ἐπιδίωξαν νὰ ἀνεξαρτητοποιηθοῦν ἀπὸ τὴ μητρόπολη Βενετία καὶ νὰ ἰδρῦσουν δική τους Δημοκρατία μὲ προστάτη τὸν πρῶτο ἐπίσκοπο τοῦ νησιοῦ ἅγιο τίτο· ὁ σεισμὸς τοῦ 1508, ποὺ ἰσοπέδωσε τὸν Χάνδακα καὶ σκόρπισε τὸν θάνατο στοὺς κατοίκους τῆς πόλης καὶ τῶν περιχώρων της. Ἡ ἐπανάσταση πνίγηκε στὸ αἷμα ἀπὸ τοὺς «λ ουμπάρδους καὶ τ ουδέσκους» μισθοφόρους τοῦ κοντοτιέρου Luchino dal Verme ποὺ ἡ Βενετία ἔστειλε στὴν Κρήτη, ἄνοιξε ὅμως διάπλατα τὸν δρόμο στὴ σύγκλιση καὶ τὴ συνεργασία τῶν δύο ἐθνοτικῶν ομάδων, ἐπιτάχυνε τὶς ἀμφίδρομες πολιτισμικὲς ἀνταλλαγὲς καὶ ὀδήγησε, μακροπρόθεσμα, στὴ σύνθεση τῆς βενετοκρητικῆς ταυτότητας μέσα ἀπὸ πολλὲς καὶ ὄχι πάντα εὐκόλα διαχειρίσιμες περιστάσεις. Ἐκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1508, μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τοῦ Χάνδακα μὲ τὰ ψηλὰ τείχη, τοὺς πύργους καὶ τὰ λιγοστὰ δημόσια κτίρια θὰ ξεπροβάλει ἡ καινούργια ὄψη της, ἡ ἀναγεννησιακὴ, μὲ τοὺς καρδιόσημους προμαχῶνες, τὸν ναύσταθμο, τὶς πλατεῖες, τοὺς κεντρικοὺς δρόμους (ροῦγες), τὰ ἐπιβλητικὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἀρχοντικά, ποὺ θύμιζαν στοὺς περαστικοὺς ἀπὸ ἐκεῖ εὐρωπαϊοὺς περιηγητὲς τὶς ἰδιαίτερες πατρίδες τους.

Ἡ Κρήτη μεταξύ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς. τὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια σημαντικὰ γεγονότα στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς μεσογείου ἀναβαθμίζουν τὴ γεωπολιτικὴ ἀξία τῆς μεγαλονήσου καὶ τὴ θέτουν στὸ ἐπίκεντρο τῶν διεθνῶν ἐξελίξεων: ἡ Βενετία μετὰ ἀπὸ μακρὰ περίοδο σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ ἀνοικτῶν συγκρούσεων ἐκτόπισε τὶς ἰταλικὲς ναυτικὲς πόλεις ἀπὸ τοὺς ἐμπορικὸς δρόμους τῆς πρώην βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀνέπτυξε ἓνα πυκνὸ δίκτυο σταθμῶν ἐκμετάλλευσης καὶ ἐγκατάστασης στὰ ἐδάφη αὐτά, μὲ τὴν Κρήτη νὰ εἶναι ἡ σπουδαιότερη κτήση τῆς· γι' αὐτὸ καὶ ἐφάρμοσε ἓνα διοικητικὸ σχῆμα ἀνάλογο ἐκείνου τῆς μητρόπολης. Παράλληλα, ἀναδείχθηκε στὸν κύριο ἀντίπαλο τῶν Ὀθωμανῶν οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὸ 1351 ὡς τὸ 1460 περίπου, κατέκτησαν τὴν Ἰκρά Ἀσία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικὴ, ἔγιναν κύριοι τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ δὲν ἔκρυβαν τὰ σχέδιά τους νὰ ἐπεκταθοῦν δυτικότερα. αὐτὴν τὴν κρίσιμη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἑλλοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐποχὴ συντελέστηκαν σημαντικὲς πολιτικὲς, κοινωνικὲς, οικονομικὲς καὶ δημογραφικὲς ἀλλαγὲς καὶ ἐπιχειρήθηκαν ἀναστοχαστικὲς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς προσαρμογὲς στὶς νέες συνθήκες ποὺ καθόρισαν ἀποφασιστικὰ τὶς ἐξελίξεις.

Τὰ πρῶτα οὐμανιστικὰ σκιρτήματα. εἶναι, συνάμα, τὰ χρόνια ποὺ τὸ κίνημα τοῦ οὐμανισμοῦ ἐκδηλώνεται μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἔνταση στὴν Ἰταλία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Δυτικὴ εὐρώπη. Ἄν στὸ Βυζάντιο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κλασικὰ γράμματα στάθηκε σὲ κάθε φάση τῆς ἱστορίας του δύναμη ζωτικὴ καὶ ἀναγεννητικὴ, καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς ὕστερους παλαιολόγειους χρόνους, ὅποτε ἡ μελέτη τους γνώρισε ξεχωριστὴ ἄνθηση, στὴν Ἰταλία τὸ κίνητρο γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς λατινικῆς παράδοσης ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα σὲ εὐπαιδευτοὺς μοναχοὺς καὶ κύκλους λογίων καὶ ἀστῶν, ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς γραμματεῖς,

νομικοί, νοτάριοι και δάσκαλοι τής γραμματικής και τής ρητορικής στις πόλεις τής βενετικής ένδοχώρας (Βερόνα, Βιτσέντζα), στα πανεπιστημιακά κέντρα τής Πάδουας και τής μ πολόνιας, και στην Άβινιόν, όπου είχε μεταφερθεί ή έδρα τής παπικής α ύλης (1309-1377). Από τὰ μέσα του 14ου αιώνα ή ροπή για τή μελέτη τών λατίνων συγγραφέων και τή μίμηση του ύφους τους εξαπλώθηκε και εξελίχθηκε σε πραγματικό κίνημα που υπερέκρασε τις τοπικές πολιτικές και πολιτισμικές διαφορές και αντιθέσεις, οι οποίες χώριζαν τις πόλεις-κράτη, δημιουργώντας μια «πολιτεία τών γραμμάτων» («res publica litteraria»). Ο Πετράρχης (1304-1374) και ο Βοκκάκιος (1314-1375), οι δύο κορυφαίοι ούμανιστές και ποιητές τής έποχής, επιδίωξαν να πάρουν και μια γεύση τής έλληνικής, μ έ καλύτερες προϋποθέσεις τὸ ἀποτόλμησε ὁ Βοκκάκιος, μὲ δάσκαλο τὸν λ εόντιο Πιλάτο (†1367) ἀπὸ τὴν Καλαβρία, ὁ ὁποῖος, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, εἶχε ταξιδέψει στὴν Κρήτη γιὰ νὰ βελτιώσει τις γνώσεις του στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία. τὸ 1361 μὲ ἐνέργειες τοῦ περιώνυμου μαθητῆ του ὁ λ εόντιος δίδαξε ἑλληνικὰ στὸ Studium τῆς φλωρεντίας καὶ ἀνταποκρινόμενος στὸ κάλεσμά του φιλοπόνησε μιὰ ἔμμετρη λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ὁμήρου. Ἡ διδασκαλία του δὲν ἄφησε μόνιμα ἀποτελέσματα. Ὅταν ὅμως οἱ οὔμανιστές ἔθεσαν μὲ ζῆλο τὴν ἑλληνικὴ παράδοση στὶς ἀναγνωστικὲς τους προτεραιότητες καὶ ἐπιστράτευσαν τοὺς ἑλληνιστὲς πὸν ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου γιὰ νὰ διδαχθοῦν συστηματικὰ

1. Ο Πετράρχης, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, Icones sive Imagines viuae, literis Cl. Virozum..., Βασιλεία 1599.

γρ

τὴν ἑλληνική, ἢ πολιτισμική ζωὴ στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο ἀνα-
νεώθηκε ριζικά. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀναζήτησις τῆς γνώσης περ-
νοῦσε μέσα ἀπὸ μακρινὰ καὶ πολύχρονα ταξίδια καὶ περιπλανήσεις
στὴ Δυτικὴ καὶ Βόρεια εὐρώπη γιὰ τὴν ἀνακάλυψιν χαμένων κει-
μένων, δὲν ἔλειψαν καὶ αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις, συνήθως μὲ ἀφορμὴ
τις διπλωματικὲς ἀποστολὰς καὶ τὶς συνόδους (Κωνσταντίας, φερ-
ράρας-φλωρεντίας) γιὰ τὴ διευθέτησιν καίριων πολιτικῶν καὶ
ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. οἱ οὐμανιστὲς μὲ αὐξανόμενὴ ἔντασι

2. Σκίτσο ποὺ ἀναπαριστᾷ τὸν Βοκκάκιον,
μικρογραφία ἀπὸ τὸν κώδικα Eglogle
(Φλωρεντία 1379, Bibliotheca Medicea
Laurenziana, Ms Plut. 34.39).

3. Ὁ C. Salutati, σὲ μικρογρα-
φία κώδικα (Φλωρεντία, Bib-
liotheca Medicea Lauren-
ziana, Ms Strozzi, 174, φ. 3v).

κινήθηκαν γιὰ νὰ ἀποκτήσουν χειρόγραφα μὲ πρωτότυπα κείμενα
καὶ νὰ ἐκπονήσουν καὶ νὰ ἐμπλουτίσουν τὶς μεταφράσεις τους στὴ
λατινικὴ μὲ νεότερες, ἀκριβέστερες καὶ ὑφολογικὰ ἀντάξιες τοῦ
ὑψηλοῦ περιεχομένου τους. μὲταξὺ τῶν περιοχῶν ποὺ ἐπισκέφθη-
καν στὴν Ἀνατολὴ κεντρικὴ θέση εἶχε ἡ Κρήτη, ὡς τόπος πλησιέ-
στερος στὴν Ἰταλία καὶ ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς ὄσων κατευθύνο-
νταν πρὸς (καὶ ἀπὸ) τὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρὸς τὴν καθιέρωση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴν Ἰταλία.

Θεμελιακὴ σημασία γιὰ τὴ στροφή τῶν Ἰταλῶν στὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς εἶχε ἡ πρωτοβουλία τοῦ Γραμματέα τῆς φλωρεντινῆς Πολιτείας Coluccio Salutati (1331-1406) νὰ προσκαλέσει τὸ 1396 τὸν μανουὴλ Χρυσολωρᾶ (1350-1414) νὰ διδάξει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία στὸ Studium γιὰ μιὰ δεκαετία, πεπεισμένος γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης τους στὴν ἐνδυνάμωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς μιᾶς πολιτείας ποῦ ἔμελλε νὰ ἀποκληθεῖ «νέα Ἀθήνα».

Ἡ τετράχρονη διδασκαλία τοῦ Χρυσολωρᾶ ὄχι μόνο προκάλεσε μεγάλο ἐνθουσιασμό στὸ πολυπληθὲς ἀκροατήριό του, ἀλλὰ καὶ ἔδωσε τὸ κίνητρο σὲ πολλοὺς φιλομαθεῖς νέους, ὅπως ὁ Jacopo d'Angelo da Scarperia (c. 1360-1410) καὶ ὁ Guarino Veronese (1374-1460), νὰ μετακινηθοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συνεχίσουν τὶς σπουδὲς τους κοντὰ στὸν δάσκαλό τους ὅταν ἐκεῖνος πῆρε τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Ἐνε-

4. Ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς: N. Reusner, *Icones sive Imagines vivae, literis...*

νήντα χρόνια ἀργότερα, μὲ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου πολίτη τῆς φλωρεντίας, τοῦ λαυρέντιου (1449-1492) τῶν μεδίκων, φαίνεται νὰ κλείνει μιὰ ἄκρως δημιουργικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Κρήτη κλήθηκε νὰ παίξει πρωτεύοντα ρόλο στὴ συλλογὴ καὶ τὴ μετάδοση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Ἀνατολὴ στὴ λατινικὴ Δύση. Δὲν εἶναι περιέργο ὅτι δύο ἀντιπροσωπευτικοὶ ἐκφραστὲς τῆς προσέγγισης τῶν δύο κόσμων τὸν 15ο αἰῶνα συνδέονται μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸν Χάνδακα: ἐκεῖ, στὰ 1400, ὁ πολυταξιδεμένος φίλος τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ τοῦ Salutati Δημήτριος Κυ-

δώνης θὰ κλείσει τὰ μάτια του, ἐνῶ ἐπέστρεφε στή Βασιλεύουσα· ἀπὸ ἐκεῖ, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1492, ὁ Ἰανὸς λ ἄσκαρης, γυρνώντας στὴ φλωρεντία, θὰ παραλάβει ἀπὸ τὸν γιατρὸ Niccolò da Siena 44 κώδικες καὶ ἓνα ἄγαλμα, συνολικῆς ἀξίας 950 δουκάτων, ποὺ ἐμπλούτισαν τὴ συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ ἐντολοδόχου του· καὶ θὰ τὸν συνοδεύσουν στὴν πόλη τοῦ Ἄρνου ποταμοῦ δύο νεαροὶ κρητικοί, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους θὰ ξεχωρίσουν ἀνάμεσα στοὺς ἔλληνες λόγιους στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης: ὁ Ἀριστόβουλος

5. Ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: P. Giovio, *Elogia Virorum litteris illustrium*, Βασιλεία 1577.

Ἀποστόλης (1467-1535) καὶ ὁ μαθητὴς του μ ἄρκος μ ουσσοῦρος (περ. 1470-1517), δελεασμένοι ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ἐργασίας σὲ ἓνα τόσο πολλὰ ὑποσχόμενο περιβάλλον.¹ Ὁ ἐνδιάμεσος χρόνος ποὺ συνδέει αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα σηματοδοτεῖ τὴ μετεξέλιξη τῆς Κρήτης ἀπὸ προσωρινὸ σταθμὸ παραμονῆς τῶν ἑλληνιστῶν λογίων καὶ κωδικογράφων στὸ ταξίδι τους πρὸς τὴν Ἰταλία σὲ βαρυσήμαντο κέντρο διάσωσης, ἀντιγραφῆς καὶ διάδοσης τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ

---

1. τὸ 1519 ὁ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης, ὡς Ἀρσένιος μ ητροπολίτης μ ονεμβασίας, θὰ γράψει στὸν πάπα λέοντα Ι' (τῶν μ ἐδικῶν): «εἶλκυσε γὰρ καμὲ τότε' ἐν φλωρεντία διὰ τοῦ σοφωτάτου λ ασκάρως ὁ φιλέλλην ἐκεῖνος καὶ μεγαλόνομος λ αυρέντιος, τὸ ἄκρον τῆς τῶν φλωρεντίνων γερουσίας ἄωτόν τε καὶ κλέος, ὅπου καὶ τὴν σὴν ἔγνων μακαριότητα· πότε δὴ πότε τοῦτ' ἦν; Ὅτε καὶ θυμέλην, ὡς ἐν ἄλλαις Ἀθήναις, ἐν τῇ πολυτελεῖ σου οἰκίᾳ τῷ Ἀριστοφάνους πλούτῳ παρεσκευάκεις λαμπρῶς».

χειρογραφικού πολιτισμοῦ καὶ σὲ μόνιμη ἐστία διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας.

Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς

Στὴ μ εγαλόνησο ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γινόταν ὀργανωμένα σὲ ἰδιωτικὰ σχολεῖα καὶ στὰ μοναστήρια τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ κρητικούς ἀλλὰ καὶ βυζαντινοὺς λογίους. Ἔνας ἀπὸ αὐτούς, νεαρὸς ἀκόμη, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1423 συμφωνεῖ μὲ τὸν νοτάριο Κωνσταντῖνο μ αυρικᾶ νὰ διδάξει τὸν γιό του τ ζωρτζίνο τὴν ἑλληνικὴ μὲ ἀμοιβὴ 14 ὑπέρπυρα· συνάμα μετέχει ἐνεργᾶ στὶς ιδεολογικὲς ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς: τίς ἀπόψεις του λ.χ. γιὰ τίς διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο δογμάτων τίς ἀνέπτυξε σὲ δημόσιο διάλογο (disputa) ποῦ εἶχε μὲ τὸν Γεώργιο τραπεζούντιο, ἡ κακὴ ἔκβαση τοῦ ὁποῖου στάθηκε αἰτία νὰ διαταραθεῖ ἡ φιλία τους. Ὁ συνομιλητὴς του, γέννημα θρέμμα τοῦ νησιοῦ, μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπου εἶχε μεταβεῖ τὸ 1416 γιὰ νὰ ἀντιγράψει χειρόγραφα μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Francesco Barbaro (1390-1454) καὶ γιὰ νὰ σπουδάσει τὴ λατινικὴ καὶ τὴ ρητορικὴ κοντὰ στὸν Guarino Veronese, καὶ ἀπὸ τὴν Πάδουα, ὅπου μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἐργοδότη του δίδαξε ἑλληνικὰ τὸν ἐπίσκοπο Pietro Marcello (1376-1428). Στὸν Χάνδακα ἐργαζόταν ὡς δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας, πρὶν ἐπανακάμψει, ὀριστικὰ πιά, στὴν Ἰταλία (τὸ 1426 στὴ Βιτσέντζα καὶ τὸ 1427 στὴ Βενετία) γεμάτος φιλοδοξίες καὶ ὄνειρα.

Ἴταλοι σπουδαστὲς στὴ Μεγαλόνησο. Στὴν Κρήτη ἔφθαναν καὶ Ἴταλοι μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ μάθουν τὴν ἑλληνικὴ, γιὰ νὰ μελετήσουν τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ νὰ ἐντοπίσουν

χειρόγραφα με άγνωστα ή πλημμελώς σωζόμενα κείμενα, αγάλματα, νομίσματα και άλλα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος και να τα πάρουν μαζί τους στις πατρίδες τους. Ανάλογες δραστηριότητες ανέπτυξαν και μερικοί έπιφανείς βενετοί ευγενείς και εκκλησιαστικοί που υπηρέτησαν στο νησί από διάφορες θέσεις, όπως λ.χ. ο Zaccaria Trevisan (1370–1414) στα 1403-1404 ως στρατιωτικός διοικητής Κρήτης (capitano), ο Marco Lipomano (1390-1446) στα 1435-1437 ως δούκας του Χάνδακα, ο Ludovico/Alvise Foscari (1409-1480) στα 1437-1439 ως ρέκτορας του Ρεθύμνου, ο Pietro Donato (1380-1447) στα 1415-1425 ως αρχιεπίσκοπος Κρήτης, καθώς και ο Fantino Valaresso (1392-1446) στα 1439-1446, ο Maffeo Valaresso (1415-1496) το 1445 ως κανονικός της Αρχιεπισκοπής Κρήτης κ.ά., η μετοίκησαν εκεί μετά από χρόνια διαβίωσης στη Βενετία, όπως ο Lauro Quirini από το 1452 ως το τέλος της ζωής του. Άλλοι συγκροτούσαν με πολύ κόπο και χρήμα τη συλλογή τους και άλλοι συνδυάζοντας το τερπνόν με το ωφέλιμο τα μεταπωλούσαν, έξοικονομώντας χρήματα. Ο Giovanni Corner (1370-1452) ταξίδευε στην ελληνική Ανατολή και στην Κρήτη, όπου ο πατέρας του Federico/Ferrante διέθετε κτήματα, και αγόραζε χειρόγραφα που θα κερδίσουν τον θαυμασμό του Ambrosio Traversari για την όμορφιά τους.

Στα 1414-1418 βρέθηκε στον Χάνδακα και ο γιατρός Pietro Tomasi, έλληνοιστής με αξιόλογη συμβολή στο κίνημα του βενετικού ο υμанизμού: ανάμεσα στους φίλους και τους άλληλογράφους του είναι ο Francesco Filelfo (1398-1481), ο Leonardo Giustiniani (1388-1446), ο Ludovico/Alvise Foscari, ο Poggio Bracciolini (1380-1459) και ο Francesco Barbaro. Από την Κρήτη ο Tomasi έστειλε στον Guarino Veronese ένα χειρόγραφο με τους *Βίους* του Πλουτάρχου, ενώ άλλες ανακαλύψεις του τις κράτησε για τη δική του συλλογή, που το 1460 αριθμοῦσε 130 τόμους.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ὅπως ἡ παραμονὴ στὸ νησί ἐλλόγιμων μοναχῶν καὶ κληρικῶν, μὲ μακροβιότερη ἐκείνη τοῦ Ἰωσήφ Βρυέννιου (1381-1401), πού εἶχαν σταλεῖ ἢ διατηροῦσαν σχέσεις μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὶς ζωντὲς θεολογικὲς συζητήσεις πού προκλήθηκαν γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν (1438-1439) καὶ οἱ ὁποῖες στόχευαν στὸν ἔλεγχο καὶ στὴ δογματικὴ θεμελίωση αὐτῆς τῆς, κατὰ βάση πολιτικῆς, ἐπιλογῆς. μ ἐ κέντρο τὸν ὀρθόδοξο πρωτοπαπὰ τοῦ Χάνδακα Ἰωάννη Συμεωνάκη (†1452) σχηματίστηκε ἕνας κύκλος λογίων, μέλη τοῦ ὁποῖου κατὰ καιροὺς ὑπῆρξαν ὁ Γεώργιος τραπεζούντιος, ὁ Πέτρος λαμπάρδος, ὁ Ἰωάννης Κάκος (Cauco), ὁ Κωνσταντῖνος μυλαῖος, ὁ μανουὴλ Σάβιος, ὁ μισαήλ υγιζος, ὁ Ἰωάννης Συρίγος, ὁ Ἰωάννης, ὁ Βενέδικτος καὶ ὁ ἰατρὸς Ἐμμανουὴλ Σεμιτέκολο κ.ἄ. τὰ πρόσωπα αὐτά, πρῶην μαθητὲς του, λαϊκοί, μοναχοί, ἱερεῖς, δασκαλοὶ οἱ ἴδιοι, κωδικογράφοι καὶ μελετητὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, μᾶς ἄφησαν μερικὰ δείγματα τῆς ἐνασχόλησής τους μὲ τὴν ποίηση σὲ ἀρχαῖα μέτρα, μὲ τὴν ἐπιστολογραφία καὶ μὲ τὴ συγγραφὴ ρητορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν λόγων στὴν ἑλληνικὴ, πού, ἂν μὴ τι ἄλλο, τεκμηριώνουν τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀρχαιομάθειας πού εἶχαν ἀποκτήσει στὸ νησί τους καὶ τὴν ἐπιρροή τους στὰ πνευματικὰ πράγματα τοῦ τόπου τους. Γιατὶ βρίσκονται στὸ προσκήνιο τῶν τοπικῶν ἐξελίξεων, διατηροῦν δίκτυα ἐπαφῶν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ συνδέονται μὲ ἐπίλεκτα μέλη τῆς βενετοκρατικῆς ἀριστοκρατίας, στὰ ὁποῖα ἀπευθύνουν ἐπιστολὲς καὶ γράφουν ἐγκωμιαστικοὺς καὶ ἐπιτάφιους λόγους, μονωδίες, ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις. Ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ συγγραφὲς τοῦ Πέτρου λαμπάρδου («λόγος ἐπικήδειος εἰς ν εἶλον ἱερομόναχον», ἐπιστολὲς στοὺς ἱερομόναχους πατέρες Κάλλιστο καὶ Ἄνθιμο καὶ «τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ σοφωτάτῳ ἀνδρὶ ἐν τάξει πρώτῳ τε θύτῃ κυρίῳ Ἰωάν-

νη τῷ Σιμωνάκι») καὶ τοῦ μανουήλ Σάβιου (μνεῖες 1408-1449), μουσικοῦ, ὕμνογράφου καὶ πρωτοψάλτη τοῦ Χάνδακα: ἕνας «Κανὼν πανηγυρικὸς καὶ λίαν χαρμόσυνος τῆς ποθεινοτάτης ἐνώσεως» γιὰ νὰ χαιρετίσει τὴ θετικὴ κατάληξη τῆς συνόδου φερράρας-φλωρεντίας, ἕνας διάλογος «Κατὰ Ἰουδαίων» καὶ ἕνας ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη («Παράκλησις καὶ παρηγορία εἰς θλιμμένους»), νεαρὸ μέλος τῆς ὀρθόδοξης κρητικῆς οἰκογένειας ποὺ μόνη αὐτὴ κατεῖχε τὴ βενετικὴ εὐγένεια. Ὁ ρήτορας δὲν διστάζει νὰ δηλώσει τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ νεκροῦ καὶ νὰ μοιραστεῖ μαζί του τὸν πόνο του.²

Κοντὰ στὸν Συμεωνάκη μαθήτευσαν καὶ νεαροὶ Ἴταλοὶ ποὺ διέπρεψαν ἀργότερα ὡς ἑλληνοιστὲς στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ὀμανισμοῦ (Ρώμη, μολόνια, φλωρεντία, μιλάνο, νεάπολη, Βενετία) χωρὶς ποτὲ νὰ τὸν λησμονήσουν: ὁ Rinuccio Aretino (1395-1450), γραμματέας τοῦ πάπα νικολάου ε' καὶ δάσκαλος τοῦ Lorenzo Valla στὴν ἑλληνικὴ, τὸν ἀποκαλεῖ «ἐλλογιμώτατο» καὶ τοῦ ἀναγνωρίζει χάριτες γιὰ τὴ μαθητεία του τὸ 1415, πρὶν πάει στὴν Κωνσταντινούπολη.³ Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιλεκτικὴ καὶ στοχευμένη φαίνεται

---

2. «Ἄλλ' εἴθε δυνατὸν ἦν, ὧ παρόντες εὐγενεῖς καὶ περιφανέστατοι, τὸν τοῦ ὑμετέρου φίλου, *ἐμοῦ δὲ κυρίου*, υἱόν, κύριον Ἀλέξιόν φημι τὸν χρηστὸν ἐκεῖνον Καλλιέργην, ἐξ ὀδυνηρᾶς αὐτοῦ κλίνης ἀνιστάμενον κατιδέσθαι καὶ συναγάλλεσθαι αὐτῷ τε καὶ τῷ πατρί».

3. Σύμφωνα μετὰ ὅσα γράφει στὸν Bonacursio: «Verum si quid tua gravitate dignum per nos eluxerit, gratia erit habenda Johanni Simonaco prothopapae, *viro nostrae aetatis litteratissimo*, e cuius industria opere et diligentia derivatum est quicquid graecarum litterarum ad nos effluxit». Στὴν ἀφιέρωση τῆς λατινικῆς μετάφρασης τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Κρίτων* στὸν αὐτοκράτορα μανουήλ Παλαιολόγο, καμωμένη γύρω στὰ 1423, προβάλλει τὴν ὁρμὴ γιὰ γνώση ποὺ τὸν ξεχώριζε ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἐπιδιώξεις τῶν συνομηλικῶν του καὶ ἡ ὁποία τὸν ὀδήγησε ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη: «[...] alii Cereri messium culmos, alii Baccho maturos palmites, alii iam et Apollini hecatombas offerre sole-

πὼς ἦταν ἡ κωδικογραφικὴ δράση τοῦ Συμεωνάκη: ἀπευθυνόταν σὲ προσωπικότητες τῆς βενετικῆς κοινωνίας ὅπως ὁ Francesco Barbaro, στὸν ὁποῖον ἔστειλε ἓνα χειρόγραφο μὲ ἔργα τοῦ λ ουκιανοῦ (ὁ Vaticanus Palatinus gr. 73), καὶ ὁ δούκας Marco Lipomano, στὸν ὁποῖον προμήθευσε τὰ ἔργα τοῦ λ ουκιανοῦ, τὰ *Μηχανικά* τοῦ ψευδο-Ἀριστοτέλη καὶ τὸ *Περὶ ἐνεργείας δαιμόνων* τοῦ μ ιχαήλ Ψελλοῦ.

Ἀρχαιολογοῦντες περιηγητὲς τῆς Κρήτης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα μαρτυροῦνται οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ντόπιων καὶ ἐπισκεπτῶν τῆς Κρήτης νὰ ἀνιχνεύσουν τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς μ εγαλονήσου, συνδυάζοντας τὴ μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν μὲ τὴν ἀνακάλυψη ὑλικῶν μαρτυριῶν. Ἡ κρητικὴ ἀρχαιολογία «ἐγκαινιάζεται» μὲ τὸν φλωρεντῖνο ἱερέα Cristoforo Buondelmonti (1395-1430 περ.), ὁ ὁποῖος στὴν *Περιγραφή τῆς νήσου Κρήτης (Descriptio Insulae Cretae)* ἐκθέτει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πολὺμηνη περιήγηση τοῦ νησιοῦ στὰ 1415 καὶ τὶς ἐξακριβώσεις του ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ἐντόπισε καὶ τοὺς ἐρειπιῶνες ποὺ ἐπισκέφθηκε καὶ ἰχνογράφησε στὰ περιθώρια τῶν γραπτῶν του. Στὸ χειρόγραφο Laurentianus Pluteus 29.42 (τοῦ 1429) περιέχονται ἕξι σκαριφήματα (χάρτες καὶ σχέδια), τὰ πέντε εἰκονίζουν ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ (Παντομάτριον, Ἀρμυρός, τὸ βουνὸ τοῦ Δία, Ἰδαῖον Ἄντρον, Κνωσσός, Ἀνάκτορο τοῦ βασιλιᾶ μ ίνωα, ν ἀὸς Ἀγίων Δέκα, κελιά μοναχῶν, λ αβύρινθος, τὸ βουνὸ Ἰδη) ἐνῶ τὸ ἕκτο ἀποτελεῖ τὴν πρωιμότερη ἀπεικόνιση τοῦ Χάνδακα ποὺ μᾶς

---

bant. Ego vero graecarum cognitione disciplinarum pellectus, patriam, parentes ac dulcem tepidumque nidum deserens, implumis praecepsque coelo, ut vides, volutavi remoto. Ex his itaque studiis quibus iam diu multis vifiliis insudavi et maxime in ea civitate [...].»

ἔχει σωθεῖ. Στὸ προοπτικὸ αὐτὸ σχέδιο ἀποδίδεται ἐπιμελῶς ἡ πόλη (civitas) μέσα στὰ βυζαντινὰ τεῖχη, ποὺ διακόπτονται ἀπὸ ψηλοὺς τετράγωνους πύργους, μὲ τὰ προάστια τῆς ὀργανωμένα σὲ ἐνορίες καὶ μὲ κατεύθυνση νοτιοδυτικὴ· ξεχωρίζουν ἡ πυκνὴ δόμηση τῆς πόλης, ἡ κεντρικὴ πλατεία, περιμετρικὰ τῆς ὁποίας ἀναπτυσσόταν ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ καὶ διατάσσονταν οἱ κρατικὲς ὑπηρεσίες, τὰ δημόσια κτίρια καὶ οἱ κατοικίες τῶν ἀξιωματοῦχων, οἱ περικλεεῖς ναοὶ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα μὲ τὸν ὄγκο τους, ἡ γειτονιὰ τῶν Ἑβραίων στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη ἐντὸς τῶν τειχῶν, καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτά, πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, οἱ ἀνεμόμυλοι τοῦ μ α ρουῶ καὶ τὸ λ οιοκαθαρθτήριο (λ αζαρέτο). Ἡ ρούγα μαῖστρα συνέδεε τὸ λιμάνι μὲ τὴν κεντρικὴ πλατεία (μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου μ ἀρκου) καὶ μέσω τῆς μ ἐγάλης Πόρτας, νότια, μὲ τὰ προάστια καὶ τὴν ὑπαιθρο. Ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν βρισκόνταν ἄλλες μικρότερες ἀγορὲς καὶ τὰ σφαγεῖα, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῶν Ἀγγέλων, στὴν ἀρχὴ τῆς πλατείας στράτας ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς τὰ δυτικά. Ἔτσι τὰ βυζαντινὰ τεῖχη χώριζαν τὴν παλιὰ ἀπὸ τὴν καινούργια πόλη (ἐξέωπορτο), ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ τὰ φτωχότερα κοινωνικὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν τένεδο καὶ τὰ ἄλλα χειμαζόμενα ἀπὸ τοὺς τούρκους βυζαντινὰ ἐδάφη. Ὅταν ἔφθασε στὸ χωριὸ Θραψανό, μιὰ ἐκπληξὴ περίμενε τὸν Buondelmonti· ἐκεῖ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τοῦ τόπου ν ικόλαο Κορνάρο (τοῦ Ἀνδρέα), ὁ ὁποῖος, καθισμένος στὸν στολισμένο μὲ γλυπτὰ καὶ ἀρχαῖα ἀγάλματα κήπου, διάβαζε Δάντη καὶ στὴ συζήτηση ποὺ εἶχαν φάνηκε καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τίς τρέχουσες πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴ φλωρεντία.

Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι τῆς λατινικῆς στὴν Κρήτη. Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς συνεχιζόταν καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς λατινικῆς· τὴ δίδασκαν στοὺς νεαροὺς βλαστοὺς τῆς ἀριστοκρα-

6. Χάρτης τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ Liber Insularum Archipelagi [1420] τοῦ Cristoforo Buondelmonti (ἀπὸ τὴν ἔκδοση τὸπος καὶ εἰκόνα, Χαρακτικὰ ξένων περιηγητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα..., τ. I, Ὀλκός, Ἀθήνα, 1978).

τικῆς τάξης οἱ ἰδιωτικοὶ δάσκαλοι, οἱ οἰκοδιδάσκαλοι καὶ οἱ μοναχοὶ τῶν καθολικῶν ταγμάτων ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 13ου αἰώνα. Σπουδαῖο ἐκπαιδευτικὸ ἔργο ἐπιτελοῦσαν οἱ δομηνικανοὶ στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὸν Χάνδακα, τοῦ Ἁγίου νικολάου στὰ Χανιά καὶ τῆς Παναγίας στὸ Ρέθυμνο. Στὸν Χάνδακα ἡ μονὴ διέθετε βιβλιοθήκη ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὴ μεριά τῆς θάλασσας, μὲ τὸ βουητὸ τῶν κυμάτων νὰ ἐμποδίζει τὸν περιηγητὴ Felix Faber νὰ διαβάσει. Ἀνάλογη δρᾶση ἀνέπτυσαν καὶ οἱ φραγκισκανοὶ μοναχοί, στὶς τάξεις τῶν ὁποίων ἀνήκε καὶ ὁ κρητικὸς Πέτρος φιλάργης, ὁ μελλοντικὸς πάπας Ἀλέξανδρος ε' (1409-1410). τὴν ἀθρόα παραγωγή λατινικῶν (ἀλλὰ καὶ δίγλωσσων, λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν) χειρογράφων εἶχαν ἀναλάβει ντόπιοι ἀντιγραφεῖς, γνῶστες τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἢ καὶ τῶν δύο γλωσσῶν, ἐργαζόμενοι μὲ τὰ πρότυπά τους νὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἰδιωτικὲς καὶ μοναστηριακὲς συλλογὲς τοῦ νησιοῦ, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μάλιστα ἦταν ἰδιαίτερα πλούσιες, ὅπως τοῦ Ἁγίου φραγκίσκου στὸν Χάνδακα: ἡ μονὴ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα διέθετε 290 χειρόγραφα μὲ ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις κειμένων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῶν Πατέρων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὴ λατινικὴ. μὴ ἰδέα γιὰ τὴν ἐμβέλεια τῆς δράσης τῶν καθολικῶν μοναχῶν στὴν κρητικὴ κοινωνία καὶ ἰδίως τῆς ἐπιρροῆς τους στὴ ζωὴ τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν ξεπροβάλλει ἀνάγλυφα μέσα ἀπὸ τὶς σωζόμενες διαθήκες καὶ τὴ δημῶδη λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς (μ. περγαδῆς, *Ἀπόκοπος*).

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Διοίκησης ἢ Βενετία ἔστελνε στὴν Κρήτη ὑπαλλήλους (γραμματεῖς καὶ λογιστές) ποὺ ὑποστήριζαν τὶς ἐπιθετικὰ Ἀρχὲς στὸ ἔργο τους καὶ ὑλοποιοῦσαν τὶς ἐντολές τους. Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὐτοί, παρὰ τὴν ἀστικὴ κοινωνικὴ καταγωγή τους, εἶχαν ἐκπαιδευτεῖ στὸ σχολεῖο τοῦ Ἁγίου μάρκου (ἰδρυμένο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Γραμματείας) καὶ γιὰ νὰ συμπληρώ-

σουν τὰ ἔσοδά τους ἐπιδίδονταν στή διδασκαλία, κάποιοι καί σέ πιό ἀπαιτητικές ἀσχολίες, ὅπως ὁ νοτάριος Lorenzo de Monacis (1388-1428). Κατὰ τὴν πολύχρονη παραμονή του στὸν Χάνδακα διαχειρίστηκε *ex officio* κάθε εἶδους ὑποθέσεις, συμβάλλοντας στὴν ἀντιμετώπισή τους. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς σταδιοδρομίας του, γνώρισε τοὺς φιλενωτικούς μ ἀξιμο Χρυσοβέργη, Δημήτριο Κυδώνη καί μ ανουήλ Καλέκα, ἴσως μάλιστα καί νὰ παρακολούθησε τὸν πολύκροτο θεολογικὸ διάλογο (*disputa*) μεταξὺ τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου καί τοῦ δομηνικανοῦ μοναχοῦ μ ανουήλ Καλέκα (†1410) γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού ἔλαβε χώρα σὲ ἐκκλησία τῆς πόλης, καί νὰ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν καταγγελία μιᾶς γυναίκας ἐναντίον τοῦ ποιητῆ λ εονάρδου ν τελλαπόρτα (±1330-1419/1420), πού ἀπαιτοῦσε τὴν ἀναγνώριση τοῦ παιδιοῦ της. Πάντως τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς λατινικῆς ἐναντι τῆς ἑλληνικῆς καί γιὰ τὴ μικρὴ, κατὰ τὴν ἐκτίμησή του, ὠφέλεια τῶν μεταφράσεων τῶν ἑλληνικῶν ἔργων στὴ λατινικὴ ἀπέρριψε μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ἀντλημένα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν ὕστερων καί τῶν νεότερων χρόνων, ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τοῦ βενετικοῦ ο ὑμανισμού Francesco Barbaro σὲ ἐκτενὴ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἀπηύθυνε τὸ 1416. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ de Monacis εἶχε ἀποκτήσει, προφανῶς στὴν Κρήτη, τὴν ὑποδομὴ νὰ διαβάσει τοὺς βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἂν καί ὄχι μὲ τὴν εὐχέρεια ἴσως πού θὰ ἤθελε. μ ετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βενετία (1421) ἀφιερώθηκε στὴ συγγραφή μιᾶς χρονογραφίας μὲ τίτλο *De gestis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum*, πού τὸν ἔκανε εὐρύτερα γνωστό: δίπλα στὴν κύρια πηγὴ του, τὸ *Χρονικὸ* (*Chronica*) τοῦ Andrea Dandolo, γιὰ τὰ γεγονότα στὸν βυζαντινὸ χῶρο καί στὴν Κρήτη τὸν 13ο αἰῶνα (τὰ πραγματεύεται στὰ βιβλία IX καί X) ἀντλησε πολὺτιμο ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ν κήτα Χωνιάτη, τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη καί τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, ἀπὸ χειρόγραφα πού κυκλοφοροῦσαν

στην Κρήτη και από τὰ Βιβλία (Registri) τῆς Δουκικῆς Γραμματείας τοῦ Χάνδακα στὰ ὁποῖα εἶχε ἄμεση πρόσβαση.

εἶναι προφανές ὅτι μιὰ συστηματική ἀναδίφηση τῶν σωζόμενων ἀρχειακῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἀπογραφή τῶν ὑπαλλήλων τῆς Δουκικῆς Γραμματείας τοῦ Χάνδακα (καὶ δευτερευόντως τοῦ Ρεθύμνου, τῶν Χανίων καὶ τῆς Σητείας) ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς διδάξει γιὰ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικό, πὺν πλάι στοὺς μοναχοὺς τῶν καθολικῶν ταγματῶν, στὰ στελέχη τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ στοὺς εὐπαίδευτους ἐκπροσώπους τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου ἐργάστηκαν ἐτοιμάζοντας ἀργὰ καὶ σταθερὰ τὸ ἔδαφος γιὰ τὸν μορφωτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τοὺς δύο ἐπόμενους αἰῶνες. Καὶ μπορεῖ, μὲ βάση τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες, ἢ φοίτηση Κρητικῶν στὰ πανεπιστήμια τῆς Πάδουας καὶ τῆς μ πολόνιας νὰ φαίνεται νωχελική, μὲ ἐλάχιστους ἀπὸ αὐτοὺς νὰ φθάνουν ὡς τὶς τελικὲς ἐξετάσεις καὶ στὴ λήψη τοῦ πτυχίου τους, ὅμως ἡ εἰκόνα αὐτὴ δὲν εἶναι οὔτε κἂν ἐνδεικτικὴ τοῦ βαθμοῦ διάδοσης τῆς λατινικῆς, γιὰ λόγους πολλοὺς καὶ ὄχι πάντα σταθμητοὺς, πὺν θὰ φανοῦν ἔκδηλα τὸν 16ο αἰῶνα. Ἡ καθολικὴ χρῆση τῆς λατινικῆς στὴ σύνταξη τῶν δημόσιων καὶ τῶν νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Κρήτης εἶναι ἐπαρκῆς ἐνδειξη μιᾶς λατινογνωσίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἀναγκαίας γιὰ τὶς κάθε εἴδους δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς δράσεις του. Ὅταν στὰ 1501 οἱ εὐγενεῖς τοῦ Χάνδακα συμπεριέλαβαν στὰ αἰτήματά τους πρὸς τὴ Σύγκλητο τῆς Βενετίας καὶ τὴν ἀνάθεση στὸν δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Δουκικῆς Γραμματείας *Peritio de Sanctis*, νὰ διδάσκει δύο ὥρες τὴ μέρα καὶ τὰ δικά τους παιδιὰ γιὰ νὰ μὴ μείνουν ἀγράμματα, ἔρχονταν νὰ καταμαρτυρήσουν μιὰν πραγματικότητα: τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ διαχυθεῖ ἡ γνώση καὶ τῶν δύο γλωσσῶν στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, πὺν τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, μὲ τὴ γενναία συνδρομὴ καὶ τῆς εὐρωστῆς ἐμπορικῆς τάξης, θὰ στηρίξει πολλαπλῶς τὴν Ἀναγέννηση στὴν Κρήτη.

Στις παραμονές τῆς Ἄλωσης

Ἡ πολιτικὴ ἀπόφαση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη η΄ Παλαιολόγου νὰ ἀποδεχθεῖ τοὺς ὅρους τῆς ἔνωσης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στὴ σύνοδο τῆς φερράρας-φλωρεντίας (1438/9), ὅπου διακρίθηκαν γιὰ τὴ βαθύτητα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τους ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, ὁ μαθητὴς του Βησσαρίων καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἐφέσου μάρκος ἐὺγενικός, διόγκωσε τὶς θεολογικὲς διαφορὲς καὶ διηύρυνε τὸ ἰδεολογικὸ χάσμα ποὺ δίχαζε τοὺς ἑλληνοφώνους στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ δυτικοκρατούμενα ἐδάφη. οἱ ἐπιπτώσεις ἦταν βαρύτερες καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Κρήτης, ὅπου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα δὲν εἶχαν λείψει οἱ δογματικὲς ἀντιπαραθέσεις οὔτε καὶ ἦταν λιγότερο σφοδρὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐκδηλώνονταν στὸ αὐτοκρατορικὸ κέντρο. Πολιτικὴ τακτικὴ τῆς Βενετίας ἦταν νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ ἥπιον τρόπο τὶς ἰδεολογικὲς διαφοροποιήσεις τοῦ πληθυσμοῦ. Στὸ ζήτημα τοῦ δόγματος ἐνίσχυσε τὸν θεσμό τοῦ πρωτοπαπᾶ (ποὺ ἐκπροσωποῦσε ἐνώπιον τῶν Ἀρχῶν τὸ ἑλληνορθόδοξο ποίμνιο) καὶ στελέχωσε τὶς δημόσιες θέσεις, τῆς Ἐκκλησίας συμπεριλαμβανομένης, μὲ ἀνώτατους ἀξιωματούχους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς τάξεις τῆς ἀριστοκρατίας της, διέθεταν μακρὰ διοικητικὴ ἐμπειρία καὶ γερὴ ἀνθρωπιστικὴ καὶ θεολογικὴ κατάρτιση· σὲ αὐτὸ διευκολυνόταν καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία στὸν παπικὸ θρόνο Βενετῶν στὴν καταγωγὴ, ὅπως ὁ πάπας ἐὺγένιος Δ΄ (1431-1447, κατὰ κόσμον Gabriele Condulmier). Ὁ μαθητὴς τοῦ Guarino ἀπὸ τὴ Βερόνα, Fantino Vallaresso (1392-1446), ἦταν προσωπικότητα ἰκανὴ νὰ διακρίνει τὸ πολιτικὰ ἐφικτὸ ἀπὸ τὸ χιμαιρικὸ καὶ νὰ ἐργαστεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ λατινοῦ Ἀρχιεπισκόπου (1439-1446) γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ σκάνδαλα καὶ νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἄμβλυση τῶν δογματικῶν τριβῶν καὶ τὴν προώθηση τῆς ἔνωσης, ἐνισχύοντας ἔτσι καὶ τὸν βενετικὸ παρά-

γοντα στή μ εγαλόνησο. Παρακινημένος από τὸν εὐγενή, καὶ ποιη-
τὴ δημωδῶν ἔργων, μ ἀρίνο φ αλιέρο καὶ τὸν Paolo de Dotis ἀπὸ
τὴν Πάδουα, ἔγραψε μιὰ πραγματεία μὲ θέμα τὶς ἀποφάσεις τῆς
Συνόδου τῆς φλωρεντίας, στὴν ὁποία εἶχε πάρει μέρος, καὶ τὸν συ-
στηματικὸ ἔλεγχο καὶ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἀνθε-
νωτικῶν («*Libellus de ordine generalium conciliorum et unione
Florentina*»). Ἀνάλογη τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ διάδοχός του
στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ (1448-1458) Filippo Pagura.

τὶς ἡρωικὲς μέρες τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινούπολης,
Κρητικοὶ πολέμησαν στὸ πλευρὸ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου
καὶ χάριη στὴ γενναιότητά τους κέρδισαν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ
τὸν Πορθητὴ. Κρητικὰ ἦταν καὶ τὰ πλοῖα ποὺ διέφυγαν μέσα ἀπὸ
τὶς φλόγες καὶ τὴ λεηλασία τῆς πολιτείας, μεταφέροντας τὸ «θλιβε-
ρὸ μαντάτο» στὴ Χριστιανοσύνη⁴ καὶ τὸ νησι τῆς Κρήτης δεξιώ-
θηκε ὄχι μόνον ὅσους εἶχαν προλάβει νὰ διαφύγουν τὸν ἀποκλεισμό
τῆς Πόλης ἀπὸ τὸν μ ῶαμεθ Β', ἀλλὰ καὶ ὅσους διασώθηκαν μετὰ
τὸν χαλασμό της. Στὸν Χάνδακα παρεπιδημοῦσε τότε ὁ καρδινά-
λιος Ἰσιδώρος Κιέβου ὡς διαχειριστὴς τῆς περιουσίας τοῦ λατινι-
κοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἀνατολή, τὸ ἴδιο πρόσωπο ποὺ εἶχε τελέ-
σει τὴν ἐπίσημη λειτουργία γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν στὸ ἱερὸ
θυσιαστήριον τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ τὶς ἐπιστολὲς

---

4. Σὲ ἐνθύμηση κώδικα τῆς μονῆς Ἀγκαράθου (σήμερα στὸ λονδίνο, BL, Additional ms 34060, f. 1v) διαβάζουμε: «Εἰς αὐνγ', Ἰουνίω κθ', ἡμέρα Σαββάτω, ἦλθαν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καράβια τρία κρητικά, τοῦ Σγούρου, τοῦ Ἰαλινᾶ καὶ τοῦ φ ιλομάτη, λέγοντες ὅτι εἰς τὴν κθ' τοῦ Μαΐου μηνός, τῆς ἁγίας Θεοδοσίας, ἡμέρα Τρίτη, ὥρα γ^η τῆς ἡμέρας, ἐσέβησαν οἱ Ἀγαρηνοὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ φωσάτον τοῦ Τούρκου Τζαλαπῆ Μεεμέτ· καὶ εἶπον ὅτι ἐπέκτειναν τὸν βασιλέα τὸν κύρ Κωνσταντίνον τὸν Δράγασιν καὶ Παλαιολόγον. Καὶ ἐγένετο οὖν θλίψις καὶ πολλὸς κλαυθμὸς εἰς τὴν Κρήτην διὰ τὸ θληβερὸν μῆνυμα ὅπερ ἦλθε, ὅτι χεῖρον τούτου οὐ γέγονεν, οὔτε γενήσεται. Καὶ Κύριος ὁ Θεὸς ἐλεήσει ἡμᾶς καὶ λυτρώσεται ἡμᾶς τῆς φοβερᾶς αὐτοῦ ἀπειλῆς».

πού ἀπηύθυνε στὸν πάπα νικόλαο ε΄, στοὺς καρδινάλιους Βησσαρίωνα καὶ Carpanica, στὸν δόγη Francesco Foscari καὶ στὸ Κοινὸ τῆς φλωρεντίας, θρήνησε τὴν ἀνήκουστη συμφορὰ, τοὺς βανδαλισμοὺς καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς πνευματικῆς τῆς ὑπόστασης. τὸν ρόλο τῆς Κρήτης στὴ νέα ἐποχὴ τὸν προσδιόρισε ὁ Κωνσταντῖνος, λίγο πρὶν πέσει νεκρὸς ἀπὸ τὸ σπαθὶ τῶν ἀπίστων. Ὁ ἀνώνυμος, κρητικὸς καὶ λόγιος δίχως ἄλλο, ποιητῆς τοῦ «Ἀνακαλήματος» (στ. 30-42) περιγράφει μὲ ἐνάργεια τὸ ἐπεισόδιο:

Ἐβίγλισεν ὁ ταπεινὸς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ του·
θωρεῖ, φεύγουν οἱ Κρητικοί, φεύγουν οἱ Γενουβῆσοι,
φεύγουσιν οἱ Βενέτικοι κ' ἐκεῖνος ἀπομένει.
Ἐλάλησεν ὁ ταπεινὸς μὲ τὰ καμένα χεῖλη:
— «Ἐσεῖς, παιδιά μου, φεύγετε, πᾶτε νὰ γλυτωθεῖτε,
κ' ἐμέναν ποῦ μ' ἀφήνετε τὸν κακομοιρασμένο;
Ἀφήνετέ με στὰ σκυλιὰ κ' εἰς τοῦ θεριοῦ τὸ στόμα!
Κόψετε τὸ κεφάλιν μου, χριστιανοὶ Ρωμαῖοι·
ἐπάρετέ το, Κρητικοί, βαστάτε το στὴν Κρήτην
νὰ τὸ ἰδοῦν οἱ Κρητικοί, νὰ καρδιοπονέσουν,
νὰ δείρουσι τὰ στήθη τους, νὰ χύσουν μαῦρα δάκρυα
καὶ νὰ μὲ μακαρίσουσιν, ὅτι οὔλους τοὺς ἀγάπουν·
μηδὲ μὲ πιάσουν τὰ σκυλιὰ, μηδὲ μὲ κυριεύσουν».

μὲ αὐτὴν τὴ συμβολικὴ πράξι ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας μεταβιβάζει τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας του, καὶ μαζί τὴν πολιτισμικὴ παρακαταθήκη τῆς Βασιλεύουσας, ἐνῶ σὲ δεύτερη μοῖρα ἀφήνονται οἱ δογματικὲς προτιμήσεις πού τὴν εἶχαν ὀδηγήσει ἀναπότρεπτα στὴν καταστροφὴ. Ἡ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ καὶ τῶν λιγοστῶν ὁμοιοδεατῶν του στὸ Ρέθυμνο τὸ 1454 ἔληξε πρὶν καλὰ καλὰ ἐκδηλωθεῖ, γιατί, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ 1460, ξεκινοῦσε ἀπὸ μὴ ρεαλιστικὴ βάση: τὴν ἀνασύστασι ἐνὸς βυζαντινοῦ κέντρου

μακριά από την προαιώνια κοιτίδα του. Ήταν πιά ξεκάθαρο, τουλάχιστον στον πληθυσμό των κρητικών πόλεων, ότι ή προσήλωση στη Βενετία και ή όμοθυμη σύμπλευση με τή βενετοκρητική πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα αποτελοῦσαν μονόδρομο για τήν εὐημερία τοῦ γενέθλιου τόπου τους.

Ὁ ρόλος τοῦ Βησσαρίωνα στήν πνευματική και πολιτική σκηνή τῆς Εὐρώπης. Ἀπό τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα τὸ ἀνθρωπι-

7. Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων: N. Reusner, *Icones sive Imagines viuae...*

στικό κίνημα στήν Κρήτη ἐπηρεάζεται ἀπό τὶς φιλογενεῖς ἐπιδιώξεις τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα (περ. 1403-1472), πρώην ὀρθόδοξου μητροπολίτην ἱκαίας, μιᾶς ἐμβληματικῆς προσωπικότητας τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ. μ ἐτὰ τήν Ἄλωση ἐργάστηκε με ἀσίγαστο πάθος, ὅσο ἐλάχιστοι, για τήν ὀργάνωση σταυροφορίας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν με σκοπὸ τήν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, και για τὴ διάσωση τῆς ἐλ-

ληνόγλωσσης γραμματείας· κι ἂν ἡ ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου, παρὰ τὶς ἄοκνες προσπάθειες ποὺ κατέβαλε και τὶς ἀλλεπάλληλες διπλωματικὲς ἀποστολὲς ποὺ ἐπιτέλεσε, τὸν ξεπερνοῦσε, γιατί αὐτὴ προϋπέθετε τὴ συνέργεια τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας και τῆς Δυτικῆς εὐρώπης με τὴν ὑπέρβαση τῶν προσωπικῶν συμφερόντων τους, ἡ ὑλοποίηση τοῦ δεύτερου στόχου εἶχε περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐπιτευχθεῖ, γιατί ἐξαρτιόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ και ἀπὸ τὶς δικὲς του πρωτοβουλίες. Συστηματικὰ ἐργαζόμενος ἔστησε ἓνα πυκνὸ δίκτυο πρακτόρων στὶς ἑλληνόφωνες χώρες τῆς Ἀνατολῆς

(καί στήν Κάτω Ἰταλία) γιά τόν ἐντοπισμό καί τήν ἀπόκτηση (μέ ἀγορά ἢ ἀντιγραφή) ἑλληνικῶν χειρογράφων. Στήν Κρήτη, ὅπου ὡς τιτουλάριος λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (ἀπό τὸ 1458) διέθετε ἔσοδα καί ἀφοσιωμένους ἀνθρώπους στήν ὑπόθεση τῆς ἔνωσης, θὰ τὸν συντρέξουν ὁ βενετὸς εὐγενὴς Lauro Quirini (1420-1479) καί ὁ «βασιλέας τῶν πενήτων» μιχαήλ (μιχαήλος) Ἀποστόλης (1422-1480), πρόσφυγας πιά ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Σπουδασμένος στὴ Βενετία καί τὴν Πάδουα, ὁ Quirini νυμφεύθηκε τὸ 1451 τὴν κόρη τοῦ μιχιανου φαλιέρου Πελεγράνα καί ἐγκαταστάθηκε στὸν Χάνδακα, ὅπου ἔζησε τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἀσχολούμενος μέ τὸ ἐμπόριο ὑφασμάτων καί τὴ διακίνηση χειρογράφων. Ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς βενετοὺς ἀνθρωπιστὲς τῆς γενιᾶς του, μέ συγγραφὲς φιλοσοφικοῦ καί πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ, διατηροῦσε ἀλληλογραφία μέ τὸν Francesco Barbaro (γιά τὸν ὁποῖον ἔγραψε ἕνα ἐγκώμιο, «Oratio in

8. Ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος: N. Reusner, *Icones sive Imagines viuae...*

laudem Francisci Barbari»), τὸν Maffeo Vallaresso, τὸν χρονικογράφο Pietro Dolfin (1427-1506), πὸ εἶχε ὑπηρετήσει ὡς Σύμβουλος (1471-1473) στὸν Χάνδακα, τὸν ἑλληνιστὴ καί συλλέκτη χειρογράφων Jacopo Foscarini (1415-1457), καθὼς καί μέ τοὺς οὐμανιστὲς Lorenzo Valla (1407-1457), Francesco Filelfo (1398-1481), Bernardo Bembo (1433-1519) κ.ἄ. Ὡς πληρεξούσιος διαχειριστὴς τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Βησσαρίωνα στήν Κρήτη ἐπὶ εἰκοσαετία γνῶριζε καί συνεργαζόταν μέ τοὺς φιλενωτικὸς τοῦ Χάνδακα, τὸν ἱερέα Ἰωάννη Πλουσιαδηνό, τὸν Γεώργιο τριβίζιο κ.ἄ., καί μέ

τὸν «πένητα» Ἀποστόλη, πὸν διαμαρτύρεται στὸν κοινὸ τους προ-
στάτη, γιατί ὁ Quirini καθυστεροῦσε νὰ τοὺς πληρώσει τὸ ἐπίδο-
μα· στὰ τέλη τοῦ 1464 θὰ γράψει καὶ στὸν ἴδιον τὸν Quirini χωρὶς
μισόλογα: «ὁ ἐμὸς παῖς ὡς σε ἀφικόμενος, ἐπαγγελῶν σε τὸ ὀφει-

9. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε', χαλκογρα-
φία τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Βατικανῆς Βι-
βλιοθήκης.

λόμενον, κεναῖς ἐπανῆκε χερσίν,
ὥστε με ἀπορεῖν γνῶναι τὴν αἰ-
τίαν τοῦ πράγματος, καὶ ταῦτα
εἰδότος οἶαν ἀναφέρω πενίαν. Ἡ
διότι τὸ σὸν φασκώλιον μεστὸν
ἔστι χρυσίνων πολλῶν, νομίζεις
καὶ τοῦμὸν τοιοῦτον εἶναι, ὡσπερ
οἱ τὴν γαστέρα κεκορεσμένοι τοῖς
πεινώσιν οὐ πιστεύουσι καὶ αἰτοῦ-
σιν». Ὁ Quirini μὲ ἐπιστολές του
στοὺς πάπες νικόλαο ε' (1447-
1455) καὶ Πίο Β' (1458-1464),
στὸν καρδινάλιο Ludovico Trevisan
καὶ τὸν Paolo Morosini μετέ-

φερε τὴν ἀγωνία τῶν Κρητικῶν γιὰ τὸν διογκούμενο ὀθωμανικὸ
κίνδυνο. Συνάμα ἡ ἀναζήτηση χειρογράφων καὶ ἀρχαιοτήτων στὴν
Κρήτη τόνωναν τὶς ἀναγνωστικὲς καὶ συλλεκτικὲς του ἀσχολίες
καὶ τοῦ διασφάλιζαν ἓνα δίκτυο ἐπαφῶν μὲ τὴ Βενετία, τὴ φλω-
ρεντία καὶ τὴ Ρώμη.

Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Ἀνάλογη δρᾶση ξεδιπλώνει καὶ ὁ Ἀποστό-
λης στὸν Χάνδακα μετὰ ἀπὸ μεγάλη περιπλάνηση στὴ Ρώμη καὶ
στὶς ἡγεμονικὲς αὐλές τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου· μὲ ἔδρα τὸν Χάν-
δακα (Γόρτυνα) θὰ ἐργαστεῖ ἐντατικὰ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν
ἀντιγραφὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἀπο-
στολῆς του θὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τῶν φιλενωτικῶν τῆς πόλης,

άντιμετωπίζοντας χίλιες δυό δυσκολίες από τούς «κακούς και φαύλους τών βιβλίων δεσπότας», πού περιγράφει παραστατικά στις έπιστολές του πρòς τόν Βησσαρίωνα, και θά δεχτεί τὰ βέλη και τόν χλευασμό τών όρθόδοξων συμπολιτών του για τις πεποιθήσεις του: «ιδού νύν και τοῦτον εἴληφεν ό διάβολος· ιδού τò άγος· ιδού τò κάθαμα».⁵ Για τόν ίδιο σκοπό δέν θά διστάσει νά ταξιδέψει στην Κύπρο και την Κωνσταντινούπολη. Στις έπιστολές του παροτρύνει, με όλη τή δύναμη τής ψυχής του, τόν Βησσαρίωνα νά ιδρύσει ένα κληροδότημα πού θά έξασφάλιζε στους όμοιοδεάτες του ιερείς τὰ πρòς τò ζήν, άφοῦ κανείς όρθόδοξος δέν ζητούσε τις ύπηρεσίες τους, και σέ αυτόν μια μισθωτή θέση διδασκαλίας τής έλληνικῆς· ἔτσι, και τήν άρχαία έλληνική θά δίδασκε («δòς τῆ Κρήτη τόν έλληνα λόγον ἢ τήν γλώσσαν αυτήν βάρβαρον έπί σοι διαμείναι») και θά συγκροτούσε μια ομάδα εμπειρων γραφέων και «φιλόλογων» πού θά άντέγραφαν και θά έξέδιδαν τὰ κείμενα κριτικά άποκαταστημένα. Επρόκειτο για ένα σχέδιο πού στη δυναμική του υπερακόντιζε τις βιοποριστικές επιδιώξεις τοῦ Άποστόλη και συναντούσε τò φιλόδοξο πρόγραμμα πού ό Βησσαρίων ύλοποιούσε στην Ίταλία, γι' αυτό και δέν άργησε νά έγκριθει (βούλλα τοῦ 1466). Άλλωστε, έναν άνάλογο κύκλο ευπαιδευτων έλλήνων και ιταλών διατηρούσε στη Ρώμη, με έπώνυμους άντιγραφείς, άνάμεσα τους και Κρητικούς, άφοσιωμένους στόν έμπλουτισμό τής συλλογῆς χειρογράφων του. με τήν ένταξη τοῦ μιχαήλ Άποστόλη στους άποδέκτες τοῦ Κληροδοτήματος ξεκινούσε και ή λειτουργία τοῦ σχολείου (τò άποκαλεί «μουσεϊον», «σχολή» και «διδακτήριον», χωρίς όμως αυτό νά πάρει ποτέ τή μορφή δημόσιου

---

5. τ ή σφοδρότητα τών παθών περιγράφει και ό Πλουσιαδηνός: «Και γάρ εν τοῖς καπήλοις, εν ταῖς όδοῖς, εν ταῖς αγοραῖς, δια πάντων και πανταχοῦ, τών ένωτικῶν ιερέων κατασύρεται τò πολίτευμα και ή τιμή αὐτῶν άδικως συκοφαντεῖται και διαβάλλεται».

ἐκπαιδευτηρίου), ἐνισχυόταν ἡ ἑλληνομάθεια τῶν φιλενωτικῶν τῆς Κρήτης καὶ μὲ τοὺς μαθητές του (ὁ μ ιχαήλ λ υγιζος, ὁ ν ικόλαος Καβαδάτος, ὁ μ ανουήλ Ἀδραμυττηνός, ὁ γιός του Ἀριστόβουλος κ.ἄ.) καὶ τοὺς συνεργαζόμενους «δορυφόρους» του ἱερεῖς ἀποδέκτες τοῦ κληροδοτήματος (ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου ἀργότερα ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας, ὁ Γεώργιος Γρηγορόπουλος, ὁ πολυσχιδῆς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, ἀργότερα Ἰωσήφ ἐπίσκοπος μεθώνης, ὁ μ ιχαήλ Σουλιάρδος, ὁ Κοσμάς τραπεζούντιος κ.ἄ.) συντόνισε τὴν ἀντιγραφὴ δεκάδων χειρογράφων, σώζοντας καὶ πολλαπλασιάζοντας ὅ,τι μποροῦσε νὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ τὴν ἀδιαφορία τῶν συμπολιτῶν του, ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ ἀπὸ τὴ λαίλαπα τῆς ὀθωμανικῆς προέλασης: ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος (1463-1478) καὶ ἰδιαίτερα ἡ κατάληψη τῆς Χαλκίδας ἀπὸ τὸν μ ωάμεθ Β' τὸν Πορθητὴ τὸ 1470 ὄχι μόνον θύμισαν τὴν ἄλωση τῆς Βασιλεύουσας, ἀλλὰ καὶ προκάλεσαν μεγαλύτερη ὀδύνη ἀπ' ὅ,τι ἐκείνη στοὺς Ἰταλοὺς. Σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μαθητές του, τὸν Ἀδραμυττηνὸ, ὁ ὁποῖος ἐτοιμαζόταν νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἰταλία, ὁ Ἀποστόλης ἀφίερωσε μιὰ συλλογὴ 133 ἱερῶν ἐπιγραμμάτων· στὴ μ ιράντολα, ὅπου ἐγκαταστάθηκε (1482-1485), δίδαξε ἑλληνικὰ τὸν Ἄλδο μ ανούτιο καὶ ἐπηρέασε τὸν Giovanni Pico della Mirandola, στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ ὁποῖου ἀνῆκε ὁ ἑβραῖος Elia del Medigo (1458-1493) ἀπὸ τὸν Χάνδακα.

τὸ 1467, ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἔναρξη λειτουργίας τοῦ σχολείου τῶν φιλενωτικῶν, ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κρήτης προχώρησε στὴν ἴδρυση Σεμιναρίου γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς καὶ τῆ θεολογικῆς κατάρτιση τῶν νεαρῶν μαθητῶν ποὺ θὰ στελέχωναν κατόπιν τὸ ἱερατικὸ δυναμικὸ τῆς.

μ ετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνα (18 ν οεμβρίου 1474) ἡ καταβολὴ τοῦ κληροδοτήματος καθυστεροῦσε ἀπὸ τοὺς διαδόχους του, τιτουλάριους λατίνους Πατριάρχες Κωνσταντινούπολης, τὸν

Pietro Riario (1472-1474) και τὸν Girolamo Lando (1474-1496), γιατί ἀμφισβητοῦσαν τὴν εὐλικρίνεια τῆς ὁμολογίας τῶν δικαιούχων καὶ τὴ βαρῦτητα τῆς προσφορᾶς τους στὴν ὑπόθεση τῆς ἔνωσης. Ὡς τὸ 1480 εἶχαν πεθάνει κάποιοι ἀπὸ αὐτούς, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ἀποστόλης, καὶ ἄλλοι συνεργάτες του εἶχαν φύγει πρὸς ἄλλους προορισμούς. Πάντως, τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος ἐπιβεβαιώνουν ἀφενὸς ἡ σημαντικὴ παραγωγή κρητικῶν χειρογράφων τῆς περιόδου αὐτῆς, ἡ ὁποία διακρίνεται ἀπὸ τὰ εἶδη τῶν κειμένων πὸ ἀντιγράφονται καὶ τὴ στάχυσή τους, ἀφετέρου ἡ δημιουργία μιᾶς γενιᾶς ἀντιγραφῶν, πρωτοτυπογράφων καὶ «φιλολόγων», μὲ στέρεη γνώση τῆς ἑλληνικῆς, μαθητῶν τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ γιοῦ του Ἀριστόβουλου, πὸ ὡς πρωτόσχολος τὸν συνέδραμε στὰ διδασκτικά του καθήκοντα.

οἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς ὑποστηρίζονται ἀπὸ φορεῖς τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς συνεχιζόταν ἀπρόσκοπτα στὸ νησι καὶ στὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. τὰ σχολεῖα ἐξακολουθοῦσαν νὰ προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο τῶν ντόπιων ἀλλὰ καὶ πολλῶν Ἰταλῶν, παρὰ τὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν καὶ τὴν ἀναβάθμισή τους στὴν Ἰταλία, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τοῦ Lorenzo Camerti ἀπὸ τὸ Camerino· ἀποκλήθηκε ὁ Κρητικὸς, γιατί πέρασε ἑπτὰ χρόνια σπουδάζοντας τὴν ἑλληνικὴ στὴ μ. ε. γαλόνησο, πρὶν ἢ Βενετικὴ Σύγκλητος τὸν ἐκλέξει τὸ 1503 στὴν ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὴν Πάδουα, ἀντὶ τοῦ συνυποψηφίου του μ. ἀρκου μ. ουσούρου.

Κρήτες κωδικογράφοι στὴ Βενετία

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, πὸ μετοίκησαν στὴ Βενετία, στὴ Ρώμη, στὸ μ. ἰλάνο, στὴ φλωρεντία καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας

καὶ ἐμπλέκονται στὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὴν κωδικογραφία καὶ τὴ διδασκαλία, διαμορφώθηκαν μέσα στὸν κύκλο ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιρροή τῶν φιλενωτικῶν τοῦ Χάνδακα, μὲ τοὺς νεότερους ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἔχουν κάνει τὶς σπουδές τους στὴν ἑλληνικὴ στὸ σχολεῖο τοῦ κληροδοτήματος.

μὲ σημεῖο ἐκκίνησης τὴ μητρόπολη Βενετία κρητικοὶ λόγιοι καὶ κωδικογράφοι ἀναζήτησαν τὴν τύχη τους στὴν Ἰταλία. Κάποιοι θὰ χρειαστεῖ νὰ περάσουν καὶ τὶς Ἄλπεις γιὰ νὰ καταλήξουν στὸ Παρίσι, στὴν Ἀλκαλά καὶ στὸ λονδίνο γιὰ νὰ βροῦν παραγγελιοδότες καὶ εὐκαιρίες ἐργασίας. οἱ ἰθυσμικὲς καὶ ὑλικὲς ὑποδομὲς ποὺ εἶχαν στὸ μεταξὺ διαμορφωθεῖ στὴν Ἰταλία, οἱ λαμπρὲς διδακτικὲς καὶ φιλολογικὲς ἐπιδόσεις τῶν ἰταλῶν οὐμανιστῶν καὶ τῶν δασκάλων τους ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη καὶ λατινικὴ Ἀνατολή καὶ ἡ τυπογραφία, ἢ «τυπουργία» («ars artificialiter scribendi»), ποὺ εἶχε μπεῖ δυναμικὰ στὸ προσκήνιο μὲ τὸν μηχανικὸ πολλαπλασιασμὸ τοῦ κειμένου σὲ ἑκατοντάδες πανομοιότυπα καὶ προσιτὰ στὴν ἀξία ἀντίτυπα, διέφυραν πλέον ἐντυπωσιακὰ τὸ πεδίο. Ὅταν στὰ 1497 ὁ Γεώργιος Γρηγορόπουλος ἔγραφε στὸν γιό του Ἰωάννη, ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία, «Ἀγαπητέ, εἰ δὲ καὶ αὐτόθι μοι ὑπάρχει κέρδος εἰς τὸ γράφειν, γράψον μοι ὅπως εἰσέλθω αὐτοῦ, ὅτι τῶν τῆδε οὐδεὶς ἐστὶν ὁ γράφων» μαρτυροῦσε τὴν ὑποχώρηση τῶν παραγγελιῶν μόνον σὲ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς καὶ πατερικῆς γραμματείας, ἀφοῦ πιά τὸ κέντρο βάρους εἶχε μετακινηθεῖ πρὸς τὴν Ἰταλία. Ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων τῆς δημόδους ὑστεροβυζαντινῆς καὶ τῆς πρώιμης κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τὴν ἀλληλογραφία τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἱερέα Γεωργίου Γρηγορόπουλου, στὸν ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός, ἢ ἀντιγραφή χειρογράφων ἐξακολουθοῦσε τὰ χρόνια αὐτὰ νὰ ἀσκεῖται ἐντατικὰ (ἢ διείσδυση τοῦ ἔντυπου βιβλίου στὴν Κρήτη ἦταν ἀκόμη περιορισμένη) μὲ πιὸ συχνοὺς παραγγελιοδότες εὐγενεῖς, λαϊκοὺς καὶ

ΕΠΙΤΟΜΗ ΤΩΝ ΟΚΤΩ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΜΕΡΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΤΙΝΩΝ ΑΝΑΓΚΑΪ
ΩΝ ΣΥΝΤΕΘΕΙΣΑ ΠΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙ
ΝΟΥ ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

Περὶ διαρίσεως τῶν γραμμάτων

βιβλίου πρώτου.

Γράμμα ἐστὶ μέρος ἐλάχιστον φωνῆς ἀδι-
άρετον. Ἐισὶ δὲ Γράμματα ἑκοστίεσσα-
ρα. Τούτων φωνήεντα μὲν ἑπτὰ. α ε
η ἰ ο μικρὸν υ φιλόν καὶ ω μέγα.

Σύμφωνα δὲ δεκάεπτα. β γ δ ζ.
θ κ λ μ ν ξ π ρ σ τ φ χ ψ. Τῶν
δὲ φωνήεντων μακρὰ μὲν δύο η καὶ ω μέγα.

Βραχέα δὲ δύο. ε φιλόν καὶ ο μικρὸν. Δίχρονα
δὲ τρία. α ἰ υ. Ἐξ ὧν δίφθογοι κυρίως μὲν ἕξ
γίνομται. αι αυ. αι̅ αυ̅. ου. Καταχρηστικῶς

διδέσονται. α η ω υ. Τῶν δὲ συμφώνων ἡ
μίφωνα μὲν ὀκτώ. ζ ξ ψ λ μ ν ρ σ. Ὡς
δίπλα μὲν τρία. ζ ξ ψ. Ἀμετάβολα δὲ τέσσα

ρα. λ μ ν ρ. Ἄφωνα δὲ ἑννέα. β γ δ κ π
τ θ φ χ. Ὡς φιλὰ μὲν τρία. κ π τ. Δασεῖ
α δὲ τρία. θ φ χ. Μέσα δὲ τρία. β γ δ.

Ἐκ τῶν διηρημένων δὲ τῶνδε γραμμάτων α συ-
λλαβαὶ γίνομται. οἶον τε. ὅθεν αλέξας. οἶον τέ-
τρος. ἐξ ὧν ὀλόγος οἶον ὅτετρος ἀγαγίνωσκέ.

10. Σελίδα τίτλου τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν, τοῦ Κωνσταντι-
νου Λάσκαρη, Μιλάνο, Δημήτριος Δαμιλάς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ D. Para-
visino, 1476.

ιερείς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες (ὅπως ἡ κερά λ ἐνη τοῦ κώδικα marcianus gr. IX, 17 [1247]), γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀναγνωστικὲς, θρησκευτικὲς/λατρευτικὲς καὶ ἐκπαιδευτικὲς τοὺς ἀνάγκες.

Στὸ μεταξύ, στὸ μιλάνο στὶς 30 Ἰανουαρίου τοῦ 1476 ἔβλεπε τὸ φῶς τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ ἔντυπο βιβλίον, ἡ *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων* τοῦ Κωνσταντίνου λασκαρη, μὲ τὴν τυπογραφικὴ φροντίδα τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἀποστόλη Δημητρίου Δαμιλά. Ὀκτῶ χρόνια ἀργότερα, στὴ φλωρεντία, θὰ τυπώσῃ *πάντα τὰ Ὀμήρω συντεταγμένα* (1488) («πόνω καὶ δεξιότητι Δημητρίου μεδιδολανέως Κρητός, τῶν λογίων ἀνδρῶν χάριν καὶ λόγων ἑλληνικῶν ἐφιεμένων») καὶ θὰ ἀντιγράψῃ κώδικες μεγάλης φιλολογικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας γιὰ τὸν μαικῆνα τῆς πόλης αὐτῆς. Ἐνας ἄλλος μαθητῆς τοῦ Ἀποστόλη, ὁ πρωτοθύτης Χανίων νικόλαος Καβαδάτος, πιὸ γνωστὸς ὡς λ αόνικος ὁ Κρής, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ «ἀπὸ Χάνδακος τῆς Κρήτης, υἱὸς τοῦ σοφοτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Ἀλεξάνδρου», θὰ ἰδρῦσῃ τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴ Βενετία καὶ τὸ 1486 θὰ τυπώσῃ τὴν *Βατραχομυομαχία* τοῦ Ὀμήρου (22 Ἀπριλίου) καὶ τὸ *Ψαλτήριον* (15 ν οεμβρίου). στὸ φ. 22ν τῆς ἔκδοσης αὐτῆς θὰ συμπεριληφθοῦν καὶ «στίχοι ἡρωικοὶ καὶ πολιτικοὶ τοῦ διδασκάλου κυρίου μ ιχαῆλ τοῦ Ἀποστόλη».

αὐτὰ τὰ βήματα ἦταν ἀπαραίτητα στὴν ἐντυπωσιακὴ πορεία ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 15ου αἰῶνα ὀδήγησε τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς σὲ πλήρη ἀνθῆση. Δὲν ἦταν μόνο ἡ ταυτόχρονη λειτουργία πολλῶν ἐδρῶν διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς σὲ ὀλόκληρη τὴν Ἰταλία· ἦταν, πρωτίστως, ἡ ἐμφάνιση ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων μὲ ἐστιασμένο τὸ πρόγραμμά τους στὴν ἐκτύπωση τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων (καὶ λατίνων) συγγραφέων. Πρόκειται γιὰ οὐσιαστικὴ παρέμβαση στὰ πνευματικὰ δρώμενα τῆς ἐυρώπης ἐν γένει, μὲ κορυφαῖο ἐκπρόσωπο τὸν Ἄλδο μ ανούτιο. Κατὰ τὴν

είκοσάχρονη (1495-1515) συστηματική προώθηση του προγράμματος του δεκάδες αριθμούνται οι ελληνικές εκδόσεις που φέρουν το όνομά του και το έμβλημα του τυπογραφείου του, το σύμπλεγμα με την άγκυρα και το δελφίνι, οι περισσότερες πρώτες εκδόσεις: Άριστοφάνης, Δημοσθένης, εὐριπίδης, Ἡρόδοτος, Ἡσύχιος, Θεόκριτος, Θουκυδίδης, Πλάτων, Σοφοκλής, φιλόστρατος κ.ά. Ὁ μανούτιος ἦταν βέβαια ὁ ἴδιος οὐμανιστής, δάσκαλος τῶν κλασικῶν γλωσσῶν σὲ δεύτερης σημασίας ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς Ἰταλίας, προτίμησε ὅμως νὰ στηριχθεῖ σὲ ἐγκρατεῖς φιλόλογους, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Κρητικοὶ ἔπαιξαν πρωταγωνιστικὸ ρόλο. τόσο κατὰ τὴν πρώτη (1495-1505) ὅσο καὶ κατὰ τὴ δεύτερη (1509-1515) περίοδο λειτουργίας τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου, τὸ βαρὺ φορτίο τῆς εὔρεσης τῶν χειρογράφων, τῆς κριτικῆς ἀποκατάστασης καὶ τῆς τυπογραφικῆς ἐπιμέλειας τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὰ πιεστήριά του, τὸ ἀνέλαβαν μὲ ζῆλο καὶ τὸ διεκπεραίωσαν μὲ ἀξιοθαύμαστο τρόπο οἱ κατὰ καιροὺς πιὸ στενοὶ συνεργάτες του, ὅλοι τους ἀπὸ τὴν Κρήτη, πρῶν μαθητὲς καὶ φίλοι τοῦ Ἀριστόβουλου Ἀποστόλη, μὲ τὸν ἴδιον νὰ πρωτοστατεῖ στὶς ἐκδόσεις τῆς *Γαλεομνομαχίας* (1495) τοῦ Θεόδωρου Πρόδρομου καὶ μιᾶς συλλογῆς γραμματικῶν πραγματειῶν *Thesaurus Cornucopiae et horti Adonidis* (1496): ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος καὶ ὁ μάρκος μουσοῦρος, οἱ πλέον πολῦτιμοι καὶ μακρὰν οἱ πλέον ἀποτελεσματικοὶ ὄλων. μὲ εὐγάλη ἐμπειρία καὶ τεχνογνωσία στὴ χάραξη καὶ τὴ στοιχειοθεσία τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων κέρδισε ὁ Ἄλδος παρακολουθώντας ἀπὸ κοντὰ τὴν ἔντυπη παραγωγή τοῦ τυπογραφείου τῶν Κρητικῶν, τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τοῦ νικολάου Βλαστοῦ, μὲ τοὺς ὁποίους διατηροῦσε ἐπαφὲς καὶ καλὲς ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔσπευσε νὰ προσλάβει τὸ ἐξειδικευμένο προσωπικό, ὅταν ἡ τραπεζικὴ κρίση ποὺ προκάλεσε ὁ βενε-

τουρκικός πόλεμος τοῦ 1499-1503 τοὺς ὑποχρέωσε νὰ διακόψουν τὴ λειτουργία του. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι στὴν ποιότητα τῶν ἀλδινῶν ἐκδόσεων ἀντανακλᾶται ὁ ὑψηλὸς βαθμὸς ὠρίμανσης τῆς οὐμανιστικῆς κίνησης στὴν Κρήτη τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα.

Ἡ δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα

Ἐναν αἰῶνα μετὰ τὴν ἔκφραση τῆς πρόθεσης τοῦ Πετράρχη νὰ δωρίσει τὰ χειρόγραφα του στὸ *Commune Venetiarum*, στίς 13 μ αἴου τοῦ 1468 ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων κληροδοτοῦσε στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου μ ἄρκου τὴ μοναδικὴ σὲ πλοῦτο καὶ ἀξία συλλογὴ ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν χειρογράφων του, μὲ τὸν ὄρο νὰ φυλαχθοῦν σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένο γιὰ νὰ τὴ φιλοξενήσει χώρο (Βιβλιοθήκη) καὶ νὰ εἶναι στὴ διάθεση ὅσων μελετοῦν τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομιά. μ ἔ τὸν τρόπο αὐτόν, ὁ πολῦτιμος καρπὸς τόσων πολλῶν καὶ τόσων ἐντατικῶν κόπων, ποὺ εἶχαν καταβάλει αὐτὸς καὶ οἱ συνεργάτες του στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ἑλληνολατινικὴ Ἀνατολὴ γιὰ τὴ διάσωση τῆς ἑλληνόγλωσσης γραμματείας, διασφαλιζόταν μὲ τὸν ἀρμοδιότερο τρόπο. Σὲ μιὰ εὐημεροῦσα πολιτεία, μὲ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα καὶ μὲ ζηλευτὲς βιβλιοθηκὲς μοναστηριακῶν ἰδρυμάτων, ὅπως τοῦ *San Giovanni e Paolo* καὶ τοῦ *San Giorgio Maggiore*, μὲ βιβλιοσυλλογὲς εὐγενῶν καὶ στελεχῶν τῆς Διοίκησης, δασκάλων καὶ λογίων, ὅπου ἡ νεότευκτη τυπογραφικὴ τέχνη εἶχε βρεῖ ἰδανικὲς συνθῆκες γιὰ νὰ δείξει τὴ δύναμη καὶ τίς προοπτικὲς της στὴν ἐξάπλωση τῆς γνώσης καὶ στὴν κυκλοφορία τῶν ιδεῶν καὶ ὅπου τὸ ἑλληνορθόδοξο στοιχεῖο ἀναβαθμιζόταν διαρκῶς μὲ τὴν ἄφιξη νέων προσφύγων ἀπὸ τίς ἀναστατώσεις στὴν Ἀνατολικὴ μ ἐσόγειο, θεμελιώνοντας καινούργιες προοπτικὲς καὶ σταθερότερες βάσεις μὲ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀδελφότητος τοῦ

11. Η ἐπιστολή τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα πρὸς τὸν δόγη Cristoforo Moro καὶ τῆ Γερουσία τῆς Βενετίας μετὴν ὁποία τοὺς ἀνακοινώνει τῆ δωρεὰ τῆς βιβλιοθήκης του (Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, Cod. Lat. XIV, Μάιος 1468).

Ἀγίου νικολάου τὸ 1498, ἡ πολιτικά καὶ ἰδεολογικά φορτισμένη πράξη τοῦ Βησσαρίωνα ἀποδεικνυόταν ἰδιοφυῆς. Στὴ συνείδηση τοῦ στοχαστῆ πού ἀνέδειξε τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο καὶ τὶς λεπτὲς συμφωνίες τῆς σκέψης τοῦ Πλάτωνα μὲ τοῦ Ἀριστοτέλη στοὺς συγχρόνους του, οἱ πολιτικοί, ἰδεολογικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ δεσμοὶ πού συνέδεαν τὸν ἑλληνόφωνο κόσμον μὲ τὴ Βενετία ἦταν τόσο ξεκάθαροι, ὥστε δὲν δίστασε νὰ τολμήσει αὐτὸ πού ἐν τέλει ὁ Πετράρχης δὲν πραγματοποιοῦσε. τὸ κίνητρο δὲν ἦταν οἱ τιμὲς καὶ οἱ διακρίσεις πού εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὴ Γαληνοτάτη. Στὴ σκέψη του βάρυνε περισσότερο μιὰ βιωμένη ἀλήθεια: γιὰ τοὺς Ἕλληνες πρόσφυγες ἡ Βενετία ἀποτελοῦσε φυσικὴ προέκταση τῆς μαρτυρικῆς πατρίδας τους, μιὰ πόλη πού ἔμοιαζε σχεδὸν ἄλλο Βυζάντιο, ὅπως δήλωνε ρητὰ στὴν πράξη δωρεᾶς τῶν χειρογράφων του στὸν δόγη Cristoforo Moro.⁶ Ἐκεῖ, ἄλλωστε, εἶχαν ἐπιλέξει νὰ ἐγκατασταθοῦν τελικὰ καὶ πολλοὶ φυγάδες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ περιπλανήθηκαν σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἰταλίας ἀκολουθώντας, τὸ παράδειγμα τῆς «λαμπροτάτης τε καὶ σωφρονεστάτης κυρίας Ἄννης, θυγατρὸς τοῦ πανσεβεστάτου καὶ ἐνδοξοτάτου κυρίου λουκάου ο-ταρᾶ, ποτὲ μεγάλου δουκὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ὡς γνωστόν, μὲ τὴν «παραίνηση» τῆς δέσποινας αὐτῆς τυπώθηκε στὶς 8 Ἰουλίου 1499 τὸ *Ἑτυμολογικὸν Μέγα κατ' ἀλφάβητον*. Ἡ μνημειώδης αὐτὴ ἔκδοση, τὸ ἐξοχότερο δείγμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχετυπίας, ὑπῆρξε καρπὸς τῆς ἀγαστῆς συνεργασίας μερικῶν Κρητικῶν μετὰ ἀπὸ προετοιμασία ἑπτὰ χρόνων, χάρις στὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ νικολάου Βλαστοῦ, τῆ φιλολογικῆ δεινότητα τοῦ μάρκου

---

6. τὸ ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἑξῆς: «Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum praecipue graeci, qui e suis provinciis navigio venientes Venetiis primum descendunt, ea propterea vobiscum necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem, quasi alterum Byzantium introire videatur».

μ ουσούρου καὶ τοῦ Ἰωάννη Γρηγορόπουλου καὶ τὴ γνώση καὶ τὴ μαστοριὰ τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη καὶ τοῦ ἐπιτελείου του στὴν τυπογραφικὴ τέχνη θὰ ἀφήσουν ἀνεξίτηλο τὸ ὄνομά τους σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες δημιουργίες στὴν ἱστορία τῆς ἔντυπης παράδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Ἀναγέννηση. Στὸ ἀρχαιογλωσσο ἐπίγραμμα ποὺ προτάσσεται τοῦ λ εξικοῦ, γραμμένο ἀπὸ τὸν μ ουσούρο, ἐπαινοῦνται οἱ συντελεστὲς τῆς ἔκδοσης καὶ ὁ ἀξιοθαύμαστος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ξεπέρασαν τὶς τεχνικὲς δυσκολίες τοῦ ἔργου καὶ ἐξυμνεῖται ἡ Κρήτη, ἡ ὁποία μὲ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματός της ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ κρητογενῆ Δία εὐεργετῆ τὴν Ἀνθρωπότητα. τ ἄ μυστικὰ τῆς τέχνης στὴ σύνθεση καὶ τὴ χάραξη τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τοὺς τὰ δίδαξε ἡ Ἀθηνᾶ μὲ ἐντολὴ τοῦ πατέρα της. ο ἰ στίχοι τοῦ μ ουσούρου ἐκφράζουν ἀνυπόκριτη ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἔξοχο τελικὸ ἀποτέλεσμα καὶ δικαιολογημένη ὑπερηφάνεια γιὰ τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις ποὺ γέννησε στὸ παρελθὸν καὶ ἐξακολουθεῖ στίς μέρες του νὰ γεννᾷ ἡ κρητικὴ γῆ. Καὶ πράγματι, ὅπως εἶδαμε, στίς δεκαετίες ποὺ προηγήθηκαν ἡ Κρήτη εἶχε καταστει ἓνας ἄλλος κῆπος τῆς Ἑδέμ, ὅπου οἱ ἑλληνικὲς σπουδὲς εἶχαν βρεῖ τὶς συνθήκες γιὰ νὰ ἀνθήσουν καὶ τὶς εὐκαιρίες γιὰ νὰ διαχυθοῦν στὴν Ἑσπερία.

Βιβλιογραφικό επίμετρο

Ἀπὸ τὴν ἄφθονη βιβλιογραφία γιὰ τὸ κίνημα τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τὴ συμβολὴ τῶν βυζαντινῶν λογίων σὲ αὐτὸ περιορίζομαι σὲ μερικὲς βασικὲς μελέτες: Paul Oskar Kristeller, *La tradizione classica nel pensiero del Rinascimento*, traduzione di Fabrizio Onofri, Firenze 1965 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. τοῦ πρωτοτύπου, 1955]. ♦ Kenneth Setton, *Τὸ βυζαντινὸ ὑπόβαθρο τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης*, μετάφραση Π. Π. Παναγιώτου, Ἀθήνα 1989 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1956]. ♦ Ἀπόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. α'. Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του, ἔκδοση Β', συμπληρωμένη καὶ διορθωμένη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 376-420. ♦ L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων*, μετάφραση Ν. Βακαλόπουλου, Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1989 [β' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1975]. ♦ Agostino Pertusi, «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/I. *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, a cura di Girolamo Arnaldi e Manlio Pastore Stocchi, Vicenza 1980, σ. 177-264. ♦ N. G. Wilson, *Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση. Ἑλληνικὲς σπουδὲς κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση*, μετάφραση Φωτεινῆ Πρεβεδοῦρου-Γεωργίνης, Ἀθήνα 1994 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1992]. Βλ. ἐπίσης Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, 4 τόμοι, Paris 1885-1906.

εἰδικά, γιὰ τὸν βενετικὸ οὐμανισμό, βλ. Bruno Nardi, «Letteratura e cultura veneziana del Quattrocento», *La civiltà veneziana del Quattrocento*, Firenze 1957, σ. 101-145. ♦ *Umanesimo europeo e Umanesimo veneziano*, a cura di Vittore Branca, Firenze 1963. ♦ Manlio Pastore Stocchi, «Scuola e cultura umanistica fra due secoli», καὶ Vittore Branca, «L'umanesimo veneziano alla fine del Quattrocento. Ermolao Barbaro e il suo circolo», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/I, ὀ.π., σ. 93-121 καὶ 123-175, ἀντίστοιχα. ♦ Vittore Branca, «L'umanesimo», *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, τ. IV, *Il Rinascimento. Politica e cultura*, a cura di Alberto Tenenti e Ugo Tucci, Roma 1996, σ. 723-755. Γιὰ τοὺς πρωταγωνιστές, βλ. τὴν ἀνάλυση καὶ τὰ βιοεργογραφικὰ σημειώ-

ματα τῆς Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton University Press 1986, καί, ἐκτενέστερα, τὰ λήμματα στὸ *Dizionario biografico degli Italiani*, τ. 1, Roma 1960 κ.έ. [τ. 82 (2015), ὡς τὸ Pia], προσβάσιμα καὶ στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση: <http://www.treccani.it/biografie/>].

Στις μελέτες αὐτὲς γίνεται περιστασιακὰ λόγος γιὰ τὸν ρόλο τῆς Κρήτης στὴν ἀνθήση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ Δύση· εἰδικότερα, βλ.: Κωνσταντῖνος Ι. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην*, Ἀθήναι 1965 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1963]. ♦ Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ἡ παιδεία κατὰ τὴ Βενετοκρατία», *Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια ν. μ. Παναγιωτάκης, τ. 2, [Ἡράκλειο] 1988, σ. 161-195· τοῦ ἴδιου, «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, 49 (1995), 281-323, μὲ ἔμφαση στὶς ἐπιδράσεις τῆς ἰταλικῆς στὴν κρητικὴ λογοτεχνία (ὡς τὸ 1510 περίπου). ♦ Γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Κρητικῶν στὴν ἔντυπη παραγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Δύσης*, τ. α' : 15ος αἰ., Ἀθήνα 1989. Εντρο Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice 1994. Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Ἄλδου μανουτίου βλ. Martin Lowry, *The world of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Cornell University Press 1979.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο, βλ. Frederic C. Lane, *Βενετία ἢ θαλασσοκράτειρα*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Ἀθήνα 2007 [α' ἀγγλικὴ ἔκδ. 1973]. Χρύσα α. μ. αλτέζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας», *Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, τ. 2, ὅ.π., σ. 105-162. Freddy Thiriet, «Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle», *Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16* (1963), 338-352 [= *Études sur la Romanie greco-vénitienne*, IX]. Maria Georgopoulou, «Mapping Religious and Ethnic Identities in

the Venetian Colonial Empire», *The Journal of Medieval and Early Modern Studies* 26 (1996), 467-496. Στέφανος Κακλαμάνης, «Η χαρτογράφηση τοῦ τόπου καὶ τῶν συνειδήσεων στὴν Κρήτη κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας», *Candia / Creta / Κρήτη. Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος. 16ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2005, σ. 11-58. ❖ Γιὰ τὸν Δημήτριο Κυδώνη στὸν Χάνδακα, βλ. Thierry Ganchou, «Dèmètrios Kydônès, les frères Chrysoberghès et la Crète (1397-1401): de nouveaux documents», *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*. Colloquio internazionale nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz, O. P., a cura di Chryssa Maltéζου-Peter Schreiner, Venezia 2002, σ. 435-493. ❖ Γιὰ τὴν κρητικὴ ἀρχαιολογία στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, βλ. Francesco Barozzi, *Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή τῆς Κρήτης) 1577/8*. εἰσαγωγή, Ἔκδοση κεμμένου, Σχόλια καὶ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ Στέφανος Κακλαμάνης, Ἡράκλειο 2004. ❖ Γιὰ τὸν δημόσιο διάλογο τοῦ 1423 καὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη Ἀργυρόπουλου στὸν Χάνδακα, βλ. Thierry Ganchou, «Idannès Argyropoulos, Géorgios Trapézountios et le patron crétois Géorgios Maurikas», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 105-212. ❖ Σχετικὰ μὲ τὸν πρωτοπαπὰ Ἰωάννη Συμεωνάκη καὶ τὸν κύκλο του, βλ. Silvio Giuseppe Mercati, «Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia», *Miscellanea Giovanni Mercati*, τ. III, Città del Vaticano 1946 [Studi e Testi 123], σ. 312-341. Γιὰ τὸν μ. ανουήλ Σάβιο, βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «μ. ανουήλ Σαβίου, πρωτοψάλτη Χάνδακος, Ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη», *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 34-42. Γιὰ τὸν Rinuccio d'Arezzo, βλ. Dean P. Lockwood, «De Rinucio Aretino Graecarum Litterarum Interprete», *Harvard Studies in Classical Philology* 24 (1913), 51-109. ❖ Ὁ κατάλογος χειρογράφων τῆς μοναστηριακῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου φραγκίσκου στὸν Χάνδακα ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Georg Hofmann, «La biblioteca scientifica del monastero di San Francesco a Candia nel Medio Evo», *Orientalia Cristiana Periodica* 8 (1942), 317-360. ❖ Γιὰ τὸν Lorenzo de Monacis καὶ τὶς ἑλληνικὲς πηγὲς τῆς Χρονογραφίας του, βλ. Mario Poppi, «Ricerche sulla vita e cultura del notaio e cronista Veneziano Lorenzo de Monacis, cancelliere cretese (ca. 1351-1428)», *Studi Veneziani* 9 (1967), 153-186. Agostino Pertusi, «Le fonti greche del "De ge-

stis, moribus et nobilitate civitatis Venetiarum” di Lorenzo de Monacis, cancelliere di Creta (1388-1428)», *Italia medievale e umanistica* 8 (1966), 161-211. ❖ Ἡ δεσπόζουσα μορφή τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα ἀναδεικνύεται στὸν συλλογικὸ τόμο *Bessarione e l’Umanesimo*. Catalogo della mostra, a cura di Gianfranco Fiaccadori con la collaborazione di Andrea Cuna, Andrea Gatti, Saverio Ricci, Napoli 1994. ❖ Γιά τὶς ἀντιδράσεις τῶν Κρητικῶν στὴν ἀπόφαση τῆς Συνόδου τῆς φλωρεντίας (1439) καὶ τὴν πολιτεία τῶν ὁπαδῶν τῆς ἔνωσης στὸν Χάνδακα τὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὴν Ἄλωση, βλ. Ζαχαρίας Ν. τσιρπανλῆς, *Τὸ Κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967. εἰδικὰ γιὰ τὸν Lauro Quirini, βλ. *Lauro Quirini umanista. Studi e testi*, a cura di K. Krautter, P. O. Kristeller, A. Pertusi, G. Ravegnani, H. Roob, C. Seno, raccolti e presentati da Vittore Branca, Firenze 1977. ❖ Γιά τὸν μὲν ἱσαὴλ Ἀποστόλη καὶ τὶς ἐπιδόσεις του στὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀντιγραφή χειρογράφων, βλ. Κ. Γ. Γιαννακόπουλος, *Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν*, ὅ.π., σ. 75-101. Martin Wittek, «Manuscripts et codicologie. 4. Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts», *Scriptorium* 7 (1953), 290-297. Mario Manfredini, «Michele Apostolis scriba dalla sua corrispondenza», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell’Università di Napoli* 28 (1985-1986), 139-153. Ἐκδοση τῶν ἐπιστολῶν του: *Lettres inédites de Michel Apostolis: publiées d’après les manuscrits du Vatican avec des opuscules inédits du meme auteur, une introduction et des notes par Hippolyte Noiret*, Paris 1889. ❖ Γιά τὸν ἱερέα Γεώργιο Γρηγορόπουλο καὶ τοὺς γιούς του μὲν ἀνουήλ καὶ Ἰωάννη, βλ. *Μανουήλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες - Απογραφές - Ἐκτιμήσεις*. Ἐκδίδουν Στέφανος Κακλαμάνης – Στέλιος λαμπάκης, Ἡράκλειο 2003.